v..kk HkkÅ lkBs ;kps ykd laxhrkrhy ;ksxnku

i k- pn’’k[kj fg- eMkys
श्रीमती सुरजदेवी रामचंद मोहता महिला
महाविदयालय, खामगाव. जि. बुलडाणा

आजच्या संगीताच्या विकसित आणि उन्नत अवस्थेत लोकसंगीताचे स्थान गौण राहिलेले असले, तरी एकेकाळी लोकसंगीताचाच अधिक प्रभाव होता, इतकेच नव्हे तर लोक संगीत भाास्त्रीय संगीताला स्फूर्ती व प्रेरणा देणारे ठरले. लोकगीताला पहाडातून फुटून स्वच्छंदपणे वाहणा-या झ-याची उपमा दिली आहे. ही उपमा सार्थ आहे, कारण लोकसंगीताचा जन्मच मुळी लोकजीवनातून झाला आहे. प्राचीन काळी लोक हे अध्यात्मवृत्तीचे असल्यामुळे परमे” वराची उपासना करणे हे मुळ उद्दिश्ट होते. दिवसभर कश्ट व श्रम केल्यावर संध्याकाळी श्रमपरिहारासाठी व मनोरंजनासाठी काही तरी साधन असण्याची आव” यकता निर्माण झाली. श्रमाचा परिहार साधण्यासाठी ती क्रिया कालाच्या समान अंतराने केली की एक लय निर्माण होते व हया लयीतच त्या क्रियेची व मनाची समरसता होते व अ” ाी समरसता निर्माण झाली म्हणजे श्रमाची वि” ोश जाणीव राहत नाही म्हणून श्रमपरिहाराला विसरण्यासाठी लय हे प्रमुख साधन झाले. हया लयीच्या जोडीला सार्थ भाब्दांची साथ मिळून जे एक लययुक्त काव्य बनले, पुढे कालांतराने या काव्याला स्वरांची जोड मिळून लोकसंगीताचा जन्म झाला.

लोकसंगीत मानवाच्या सभ्यता व संस्कृतीवर प्रका” ा टाकते. लोकसंगीत मानवी जीवनाचे व त्याच्या सुख दुःखाची कहाणी प्रद” ीत करते. विभिन्न प्रांतामध्ये प्रादे” ाक संस्कृतीच्या आव” यकतेनुसार भिन्न – भिन्न निमित्ताने जे गीत समूहाने गातात किंवा दिवसभर श्रम केल्यानंतर तान कमी करण्यासाठी एकत्रित येऊन संस्कृतीच्या आव” यकतेनुसार भिन्न निमित्ताने गाणे म्हणजे लोकसंगीत होय. महाराश्ट्राच्या संदर्भात लौकीक गीताच्या अंतर्गत पोवाडे व लावणीचा समावे” ा होतो. लोकसंगीताचा अंग असणारा पोवाडा व लावणीत अण्णाभाऊंनी खालीलप्रमाणे योगदान दिले आहे.

ikokMk

मोकळया वातावरणात समुहापुढे कथन करावयाचा म्हणून पोवाडा हा गीतप्रकार द्रुत गतीत सहज उचलता येणा-या लयीत आणि स्वरांचे फारसे गुंतागुंतीचे बंधन नसलेल्या चालीचा असतो. पोवाडयामध्ये असलेल्या चालीचे बंधन दर कडव्याचा आ” ाय वेगळा असून ही कडव्याकडव्यानुसार चाल बदलत नाही

.

‘‘‘एक मराठी काव्यप्रकार पोवाडा म्हणजे भूार मर्दाची मर्दुमकी आवे” ायुक्त भाशेत निवेदन करणारे कवन अ” ाी आजची समजूत; परंतु प्राचीन उपलब्ध पोवाडयांत पुढील तीन प्रकारची कवने आढळतात.

1. देवतांच्या अद्‌भुत लीला आणि तीर्थक्षेत्रांचे माहात्म्य

2. राजे, सरदार वा धनिक यांचे पराक्रम, वैभव, कर्तृत्व इत्यादीचा गौरव

3. लढाई, दंगा, दरोडा, दुश्काळ, पूर इ. उग्र वा कुतुहलजनक घटनांचे निवेदन''

या तीन प्रकारच्या कवनांचे गायक व श्रोते सुद्धा वेगवेगळे असतात. पहिल्याचे गायक–गोंधळी व श्रोते – भाविक जन, दुसयाचे गायक – भाट, श्रोते–संबधित व्यक्ती व त्यांचे आश्रित तसेच तिस-याचे गायक – भाहीर, श्रोते – सर्वसामान्य जनता. तिस-या कवनात अण्णाभाऊ साठे यांचा पोवाडा मोडतो. ''संगीताच्या दृश्टीने पोवाडा हा प्रांगणीय कंठसंगीताचा एक प्रकार ; कारण तो चौकाचौकांतून, बाजारपेठांतून, मैदानातून वा प्र" ास्त मोकळया जागी मोठ्या जनसमूहासमोर गायिला जातो. लोकसंगीताचाच तो एक प्रकार आहे.''

अण्णाभाऊंनी पानिपतचा, मच्छराचा व बंगालची हाक हे पोवाडे लिहले. अण्णाभाऊ बंगालची हाक या पोवाडयात लिहतात & ** rh oxHkeh lnjA ijijk Fkkj A Økrh vkxj A

LokfHkekukpk ckyfdYyk A

ftFk Vkxkjkpk tUe >kyk A

Hkdu frFk dgj dyk A

?kÅu er ckGkyk A

gcjr dk.k pkdkyk A

fddkGh QkMhrk A

ckG Eg.k ee xyk A

eMn;kph jkxp ykxyh dydR;kyk A

ddkph fuekyh T;kr [kkG nkjkyk A**

यामध्ये बंगालभूमीचा महिमा व दुश्काळाने घातलेले थैमानाचे अति" ाय मार्मिक वर्णन केलेले आहे.

Ykko.kh

'लावणी' हा महाराश्ट्राचा लोकप्रकार आहे. लावणी तमा" ााचा हिस्सा म्हणूनही सादर करतात. ''' लवण ' म्हणजे सुंदर. लवण या भाब्दावरून लावण्य गीत वा लावणी भाब्द तयार झाला आहे. लावणी हा कलाप्रकार भृंगार, वीरता व भक्ती या रसांचा परिपोश करण्यासाठी पूरक माध्यम समजले जाते. लावणी हा महाराश्ट्राचा अति" ाय लोककला प्रकार आहे.'' लावणीचे तीन प्रमुख भेद पडतात.

1. भाहिरी लावणी 2. बैठकी लावणी 3. फडाची लावणी

1 **भाहिरी लावणी** – भाहीर त्यांच्या साथीदारांच्या मदतीने व डफ–तुणतुण्याच्या साथीने सादर करतो. भाहीर सादर करत असलेली लावणी काही" ाी उच्च स्वरातील म्हणजे पोवाडया" ाी मेळ

साधणारी असते. भााहिरी लावणीत नर्तिका नसते. भााहीर व त्याचे झिलकरी आवाजाच्या चढउताराने लावणी रंगवतात

2 cBdh yko.kh – या प्रकारात लावणी बसून सादर केली जाते. मात्र बसून सादर केली जाते, म्हणून ती बैठकीची लावणी नव्हे ! तर कोणीतरी आयोजित केलेल्या बैठकीत सादर होणारी, म्हणून ती बैठकीची लावणी ! बैठकीच्या लावणीत गाणारी कलावती गाणाया बरोबर बसून भावद" िक अभिनय करते, साथीला तबला, पेटी आणि सारंगी अ" ाी खानदानी भाास्त्रीय वादये असतात.

3 QMkph yko.kh – या प्रकारात मुख्य नर्तकी बरोबर नाच्या सोंगाडया असे इतर साथीदार असतात. नर्तकी लावणी उभ्याने नाचून सादर करते. फडाच्या लावणीत गाणारी वेगळी असते आणि नाचणारी वेगळी असते. तसेच ढोलकी व तुणतुणे यांना अति" ाय महत्त्व आहे. त्यामुळे फडाच्या लावणीला 'ढोलकीची लावणी' असेही म्हणतात. फडाच्या लावणीचे काही उपप्रकार सुध्दा आहे. 1. चौकाची लावणी 2. छक्कड लावणी 3. बालेघाटी 4. जुनरी 5. धनगरी इत्यादी भेद विf" ाश्ट जमातीमुळे व प्रादेf" ाकतेमुळे पडतात.

अण्णाभाऊंनी पहिली लावणी 'सुगी ' नावाची 1942 साली लिहली. ''अकलेच्या गोश्ट मधील त्यांची लावणी भोतक-याची बाजू समर्थपणे मांडून मानव विकासाचा तर्कसंगत सिध्दांत सादर करते.'' '" ोटजीचं इलेक" ान' या लावणीतून संघर्श व्यक्त करतात. बेकायदे" ाीर या लोकनाट्यातून पुन्हा लावणीद्वाराच कथानिवेदन केले गेले

**e t jkph dnj ukgh ekydkyk A
i"kkph /knh ;kP;k MkG;kyk A
dkU lhyr ;kPkk ek<k ok"khyk A
nMiu n;ko dkexkjkuk cr ;ku dyk A**

अ" ाी ही फडाच्या लावणीचा उपप्रकार चौकाची लावणी रंग घेत जात आहे

.''अण्णाभाऊचे 'माझी मुंबई ' हे लोकनाट्य आणि त्यातील लावणी भाऊंच्या उत्तुंग लढाऊ प्रतिभेचे कोरीव लेणे आहे. एखादा गायक, कलावंत जनसमुहाच्या ह्दयाची स्पंदने ज" ाी अचूक टिपू भाकतो. तसेच प्रत्ययकारी द" िन या लावणीत उतरलेले आहे–

vkrk dk;n;kp ckykA lkxk vkEgkyk A
/kuh dk.k ;k ecbyk
vkeph ecb ukgh d.kkph
loky myVk d"kkyk \

असे लावणीचे जिद्दी स्वरुप सुद्धा रेखाटले आहे. 'मुंबईची लावणी' अत्यंत प्रसिद्ध अ" ाी लावणी आहे. मुंबईवर अनेकांनी लेखन केलं, परंतु अण्णाभाऊंच्या लावणी इतकी सरस नाही.

''ग्रॅड रोड, गोखले रोड,संडास रोड, विन्सेंट रोड असे किती रोड इथ नाही गणतो ।

xYyh ckG fdrhA vkrk ukD;kPkk ukgh vr
vjch lkxjkpk o<k fgP;k Hkkorh
[k#t rki [kkdyk nek
vl ukuk jkx ?kÅu dd eLrh**

''छक्कड'' हा लावणीच्या उपप्रकारातील ''फडाच्या'' लावणीतील एक उपप्रकार आहे. ही लावणी द्रुतलयीत व उडत्या चालीत गायली जाते. 'छक्कड' लावणी हा भेद लावणीच्या ठराविक गुणवैि" ाश्टयांमुळे पडला आहे. उदा. छक्कड लावणीमध्ये सहा ओळी असतात. या लावणीची माहिती विि" ाश्ट पद्धतीने केलेली असते. ती विभागणी दोन ओळी + तीन ओळी + एक ओळ अ" ाी असते. लोक" ााहीर अण्णाभाऊ साठे यांनी छक्कड ही लावणी वि" ोश प्रसिद्ध केलेली आहे. उदाहरण म्हणून त्यांची पुढील लावणी पहा.

Ekk>h Ekuk xkokdM jkfgyh
EkkÖ;k ftokph gkfr;k dkfgyh
vkrho ck/kk A jx x0gkyk
dkj pnkph A mnkRRk x.kkph
ekB–;k eukph A lhrk rh ek>h jkekph
frP;k x.kkph NDdM eh xkf;yh
ekÖ;k ftokph gkrh;k dkfgyh

म्हणजे दोन ओळींचे ध्रृपद, तीन ओळींचा अंतरा, आणि सहावी ओळ पुन्हा मूळ ध्रृपदाला जोडून घेतलेली. लावण्या, त्यांच्यामध्ये 'चौकाची' 'छक्कड' असा फरक असला तरी जलदगतीच्याच असतात. त्यामुळे त्या रसिकांना आवडतात. त्याउलट बैठकीच्या लावण्या ठायलयीत असल्यामुळे त्या फक्त संगीताचे दर्दी असलेल्यांना आवडतात. लावण्यांचे असे काही भेद आहेत. मात्र लावण्यांचा विचार सादरीकरणातील त्या भेदांच्या अंगानेच व्हायला हवा. कारण वर्शांमागून वर्शे सरली तरी संहिता कायम असते. फरक पडतो, तो सादरीकरणात. अ" ाप्रकारे अण्णाभाऊ साठेनी महाराश्ट्रातील लोकसंगीतात आपलं वर्चस्व प्रस्थापित केलं.

lnHk xFk lph

1. पोवाडा – विकासपीडिया mr.vikaspedia.in

2. सत्य” ाोधक अण्णाभाऊ साठे ; बहुजनांचे कैवारी, संपादक : डॉ. मनिशा पाटील, अमोल महापुरे, कृश्णा आगे. प्रका” ाक : भाौर्य पब्लिके” ान, लातुर. प्रथम आवृत्ती – 1 ऑक्टोबर 2018 पान क्रं. 55 ते 57.

3. अक्षरनामा.com